QO‘QON SHAHRI TARIXIY-ME’MORIY YODGORLIKLARINI TA’MIRLASH VA QAYTA TIKLASHDA TARIXIY AUTENTIKLIKNI SAQLASH IMKONIYATLARI

Abdullayeva Gulnoza Muhammad qizi
SDTU magistr
https://doi.org/10.5281/zenodo.23184562

Annotatsiya

Ushbu ilmiy maqolada Qo‘qon shahri tarixiy-me’moriy yodgorliklarini ta’mirlash, restavratsiya qilish va qayta tiklash jarayonida tarixiy autentiklikni (asliylikni) saqlab qolish imkoniyatlari hamda metodologik tamoyillari tadqiq etiladi. Tadqiqotda Qo‘qon me’morchilik maktabiga xos bo‘lgan an’anaviy ganchkorlik, yog‘och oymakorligi, koshinsozlik va pishiq g‘isht terish san’ati namunalari — Xudoyorxon saroyi, Jome masjidi hamda Norbo‘tabiy madrasasi misolida tahlil qilingan. Xalqaro me’yorlar (Venesiya xartiyasi, Nara hujjati) hamda O‘zbekiston Respublikasining madaniy merosni muhofaza qilishga oid qonunchilik asoslari doirasida an’anaviy hunarmandchilik tajribasi va zamonaviy raqamli texnologiyalarni (3D skanerlash, lazerli tozalash, nano-mustahkamlovchilar) integratsiya qilish masalalari atroflicha yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Qo‘qon me’morchilik maktabi, restavratsiya, autentiklik, asliylik, Xudoyorxon saroyi, Jome masjidi, ganchkorlik, koshinchilik, Venesiya xartiyasi, minimal aralashuv, reversibilitet.

Аннотация

В данной научной статье исследуются возможности и методологические принципы сохранения исторической аутентичности (подлинности) в процессе ремонта, реставрации и восстановления историко-архитектурных памятников города Коканда. На примере таких объектов Кокандской архитектурной школы, как дворец Худояр-хана, Джума-мечеть и медресе Норбута-бия, проанализированы традиционные ремесла: ганчевая резьба, резьба по дереву, изразцовое искусство и кирпичная кладка. В контексте международных норм (Венецианская хартия, Нарский документ) и законодательства Республики Узбекистан рассмотрены вопросы интеграции традиционного мастерства с современными цифровыми и физико-химическими технологиями.

Ключевые слова: Кокандская архитектурная школа, реставрация, аутентичность, подлинность, дворец Худояр-хана, Джума-мечеть, ганч, изразцы, Венецианская хартия, минимальное вмешательство.

Abstract

This scientific article examines the possibilities and methodological principles for preserving historical authenticity in the restoration and conservation of architectural monuments in Kokand. Focusing on key heritage sites of the Kokand architectural school—such as the Khudayar Khan Palace, Juma Mosque, and Norbutabi Madrassah—the study analyzes traditional crafts including ganch carving, wood carving, tilework, and brick

masonry. Within the framework of international charters (Venice Charter, Nara Document) and national heritage legislation, the article explores the integration of traditional craftsmanship with modern digital tools (3D laser scanning, non-destructive testing) and bio-chemical conservation techniques.

Keywords: Kokand architectural school, restoration, authenticity, Khudayar Khan Palace, Juma Mosque, ganch carving, tilework, Venice Charter, minimal intervention, reversibility.

1. Kirish (Introduction)

O‘zbekiston Respublikasining tarixiy-madaniy merosi jahon sivilizatsiyasining ajralmas qismi hisoblanadi. Farg‘ona vodiysining eng yirik madaniy va siyosiy markazlaridan biri bo‘lgan Qo‘qon shahri o‘zining betakror me’moriy qiyofasi, unikal qurilish an’analari va badiiy-estetik uslubi bilan alohida o‘rin tutadi. XVIII–XIX asrlarda Qo‘qon xonligi davrida shakllangan Qo‘qon me’morchilik maktabi o‘zida serxasham saroylar, mahobatli masjidlar, madrasalar hamda maqbaralar majmualarini mujassam etgan. Biroq vaqt ta’siri, tabiiy-iqlimiy omillar, seysmik tebranishlar hamda inson faoliyati natijasida ushbu tarixiy obidalar jiddiy konstruktiv va dekorativ shikastlanishlarga uchramoqda.

Tarixiy-me’moriy obidalarni asrab-avaylash va qayta tiklash oddiy qurilish-ta’mirlash faoliyati emas, balki chuqur ilmiy asoslangan, tarixiy, san’atshunoslik, kimyoviy va muhandislik bilimlari sintezini talab qiladigan kompleks ilmiy-amaliy jarayondir. So‘nggi yillarda yodgorliklarni restavratsiya qilishda tarixiy autentiklikni (asliylikni) saqlab qolish eng dolzarb ilmiy muammolardan biriga aylandi. Ba’zi hollarda ta’mirlash jarayonida zamonaviy sintetik materiallardan asossiz foydalanish, dekorativ elementlarni noto‘g‘ri uslubda qayta yaratish yoki me’moriy shakllarni o‘zgartirish kabi salbiy holatlar obidalarning tarixiy va badiiy qiymatiga putur yetkazmoqda.

Tarixiy autentiklik tushunchasi xalqaro restavratsiya nazariyasida muhim o‘rin tutadi. 1964-yildagi "Tarixiy yodgorliklar va diqqatga sazovor joylarni saqlash hamda restavratsiya qilish bo‘yicha Xalqaro xartiya" (Venesiya xartiyasi) hamda 1994-yilda qabul qilingan "Autentiklik bo‘yicha Nara hujjati"ga ko‘ra, yodgorlikning asliyligi uning shakli, materiali, qurilish texnologiyasi, doiraviy muhiti hamda ma’naviy-tarixiy funksiyasining haqiqiyligi bilan belgilanadi.

Ushbu tadqiqotning maqsadi Qo‘qon shahri tarixiy-me’moriy yodgorliklarini ta’mirlash va qayta tiklashda tarixiy autentiklikni saqlashning ilmiy-amaliy imkoniyatlarini tahlil qilish, an’anaviy hunarmandchilik usullari bilan zamonaviy restavratsiya texnologiyalarining maqbul uyg‘unligini aniqlash hamda ilmiy va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqotning asosiy gipotezasi shundan iboratki, Qo‘qon yodgorliklarini ta’mirlashda an’anaviy "ustoz-shogird" maktabi tajribasini (tabiiy ganch, loy, tabiiy bo‘yoqlar, koshin) zamonaviy raqamli modellashtirish hamda bio-kimyoviy konservatsiyalash usullari bilan birga qo‘llash obidalarning asliyligini maksimal darajada saqlash va ularning ekspluatatsiya muddatini uzaytirish imkonini beradi.

2. Tadqiqot usullari (Methods)

Qo‘qon shahri me’moriy yodgorliklarining autentikligini saqlash bo‘yicha olib borilgan ushbu tadqiqot ko‘p bosqichli va multidissiplinar metodologiyaga tayanadi. Tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy va amaliy usullar majmuasi qo‘llanildi:

2.1. Tarixiy-manbashunoslik va arxiviy tahlil usuli

Qo‘qon xonligi davriga oid yozma manbalar, tarixiy hujjatlar, chor Rossiyasi va sovet davrida olingan fotografik materiallar, arxiv chizmalari hamda ilmiy ekspeditsiya hisobotlari kompleks tahlil qilindi. Bu usul obidalarning dastlabki me’moriy loyihasi, dekorativ bezaklari va o‘tkazilgan ilgarigi ta’mir bosqichlarini aniqlash imkonini berdi.

2.2. Dala-vizual va konstruktiv diagnostika usuli

Qo‘qon shahridagi asosiy tarixiy obidalar — Xudoyorxon saroyi (O‘rda), Jome masjidi hamda Norbo‘tabiy madrasasida bevosita joyida muhandislik-konstruktiv va badiiy tahlillar o‘tkazildi. Devorlar va gumbazlarning darz ketish darajasi, poydevorlarning cho‘kishi, ganch va koshin qatlamlarining ko‘chishi hamda pishiq g‘isht poydevorlarining namlanish (kapillyar namlik) darajasi diagnostika qilindi.

2.3. Materialshunoslik va fizik-kimyoviy tahlil

Ta’mirlashda ishlatilgan va ishlatilayotgan materiallarning autentikligini baholash uchun pishiq g‘ishtlar, ganch qorishmalari, loy-ohak qorishmalari hamda koshin sirlarining tarkibi o‘rganildi. Materiallarning gipsometrik va mineralogik tarkibi, ganchning qotish vaqti hamda tabiiy bo‘yoqlarning chidamliligi tahlil qilindi.

2.4. Qiyosiy-texnologik va metodologik tahlil

Xalqaro restavratsiya standartlari (Venesiya xartiyasi, Nara hujjati, UNESCO va ICOMOS tavsiyalari) hamda O‘zbekiston Respublikasining "Madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to‘g‘risida"gi qonuniy me’yorlari milliy ta’mirlash amaliyoti bilan taqqoslandi. An’anaviy hunarmandchilik usullari (ganchkorlik, yog‘och oymakorligi) bilan zamonaviy texnologiyalarning (3D lazerli skanerlash, nano-strukturalangan bog‘lovchi moddalar) o‘zaro ta’sir imkoniyatlari baholandi.

3. Natijalar (Results)

Olib borilgan tadqiqotlar va dala kuzatuvlari Qo‘qon shahri tarixiy-me’moriy yodgorliklarini ta’mirlashda tarixiy autentiklikni saqlashning obyektiv va subyektiv omillarini aniqlash imkonini berdi.

3.1. Qo‘qon me’moriy yodgorliklarining saqlanganlik holati va autentiklik darajasi

Qo‘qon shahridagi asosiy tarixiy obidalarning me’moriy va dekorativ elementlari tahlil qilinganda, ularning autentiklik darajasi har xil ekanligi va turlicha ta’mirlash yondashuvlarini talab qilishi ma’lum bo‘ldi:

1. Xudoyorxon saroyi (O‘rda): 1871–1873-yillarda usta Mir Ubaydulla va usta Mulla Suyar boshchiligida barpo etilgan. Saroyning fasad qismidagi sirlangan koshinlar, muarraq naqshlar va ganchkorlik bezaklari yuqori badiiy qiymatga ega. Biroq sovet davrida va keyingi yillarda o‘tkazilgan ba’zi ta’mirlash ishlarida fasad koshinlarining bir qismi sementli qorishmalar yordamida biriktirilgani sababli, koshinlarning orqa qismida sho‘rlanish va yemirilish jarayonlari kuzatilgan.

2. Jome masjidi: XIX asr boshida (Norbo‘tabiy va Umarxon davrida) qurilgan bo‘lib, 100 ga yaqin ustunli bostirma va ayvondan iborat. Masjiddagi yog‘och oymakorligi uslubi hamda shiftga chizilgan islimiy va girih naqshlar Qo‘qon naqqoshlik maktabining yorqin namunasidir. Yog‘och ustunlarning poydevor qismi va shift qatlamlarida namlik hamda yog‘och zararkunandalari ta’siri tufayli autentik naqshlarning rangi o‘chishi va yemirilishi aniqlandi.

3. Norbo‘tabiy madrasasi: XVIII asr oxirida barpo etilgan, Qo‘qondagi eng qadimiy saqlanib qolgan madrasalardan biri. Bino pishiq g‘ishtdan qurilgan bo‘lib, tashqi bezaklarda miniatyur koshinchilikdan ko‘ra g‘isht terish san’atining o‘ziga xos uslubi ustunlik qiladi. Bu obyektda autentiklik darajasi nisbatan yuqori saqlangan bo‘lib, asosan g‘isht choklarini to‘g‘ri tozalash va to‘ldirish talab etiladi.

3.2. An’anaviy materiallar va zamonaviy texnologiyalarning autentiklikni saqlashdagi roli

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, Qo‘qon yodgorliklarida asliylikni saqlab qolish uchun an’anaviy materiallarni to‘g‘ri tayyorlash va ularni zamonaviy diagostika usullari bilan to‘ldirish zarur.

Ganchkorlik bezaklarini tiklashda sun’iy gips yoki alebastrdan foydalanish ganchning nafas olish xususiyatini buzadi va tez fursatda darz ketishiga olib keladi. Qo‘qon an’anaviy ganchkorlik texnologiyasida ganch toshini maxsus xumdonda kuydirib, "gul-ganch" va "tep-ganch" navlariga ajratish hamda loy-ohak qo‘shilgan qorishmalardan foydalanish ganch bezaklarining o‘nlab yillar davomida mustahkam turishini ta’minlaydi.

Yog‘och oymakorligi va naqqoshlikda esa zamburug‘lar va xonaki qurtlarga qarshi kimyoviy antiseptiklar qo‘llanilganda, ularning yog‘och rangini va strukturasi o‘zgartirmaydigan organik va bio-neytral birikmalardan iborat bo‘lishi autentiklikni saqlashning bosh mezonidir.

1-jadval. Qo‘qon yodgorliklarini ta’mirlashda an’anaviy va zamonaviy usullarning qiyosiy tahlili

Restavratsiya yo‘nalishi	An’anaviy usul va materiallar	Zamonaviy texnologik yechimlar	Autentiklikka ta’siri hamda samaradorlik
Poydevor va g‘isht devorlarni mustahkamlash	Kuydirilgan pishiq g‘isht, loy-ohak qorishmasi, samon	Organik bo‘lmagan nano-sementlar, gidrofob preparatlar	An’anaviy loy-ohak qorishmasi binoning nafas olishini ta’minlaydi; sement aralashmalari esa sho‘rlanishni oshiradi.
Ganchkorlik va ganch oymakorligi	Mahalliy kuydirilgan ganch ("gul-ganch"), o‘simlik yelimlar	Sanoat gipsi, alebastr, polimer yelimlar	An’anaviy ganch bezaklar plastikligini saqlaydi; alebastr namlikda tez yemiriladi va autentiklikni buzadi.
Koshin va	Loy koshin, tabiiy	Keramobeton, sintetik	An’anaviy koshinchilik

Restavratsiya yo‘nalishi	An’anaviy usul va materiallar	Zamonaviy texnologik yechimlar	Autentiklikka ta’siri hamda samaradorlik
muarraq bezaklari	mineral sir, qo‘lda yonish va terish	bo‘yoqli plitkalar	asl rang va yaltiroqlikni beradi; sintetik plitkalar obyektning tarixiy qiymatini tushiradi.
Yog‘och oymakorligi va naqqoshlik	O‘rik, yong‘oq va chinor yog‘ochlari, tabiiy pigmentlar	Sintetik loklar, akril bo‘yoqlar, tez quriydigan shpaklevkalar	Tabiiy bo‘yoqlar va yog‘ochlar tarixiy muhitni saqlaydi; sintetik loklar vaqt o‘tishi bilan qaraydi va po‘st tashlaydi.
Obyektni diagnostika qilish	Vizual ko‘rik, qo‘lda o‘lchash, chizmalar	3D lazerli skanerlash, ultra-tovush diagnostikasi	3D skanerlash obyektning har bir millimetrini aniq hujjatlashtirish va mikrometr darajasida qayta tiklash imkonini beradi.

3.3. Autentiklikni saqlashning texnologik va metodologik imkoniyatlari

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, Qo‘qon yodgorliklarida autentiklikni saqlash imkoniyatlari quyidagi uchta asosiy tamoyilga tayanadi:

1. Reversibilitet (qaytarlik) tamoyili: Obidaga kiritilayotgan har qanday yangi material yoki konstruktiv mustahkamlovchi element kelajakda obidaga zarar yetkazmagan holda ajratib olinishi mumkin bo‘lishi lozim. Misol uchun, devorlarni mustahkamlaydigan injected qorishmalar an’anaviy ohak-ohakli bazaga ega bo‘lishi shart.

2. Minimal aralashuv tamoyili: Obidaning saqlanib qolgan original qismlariga tegmasdan, faqatgina avariya holatidagi va yemirilayotgan qismlarinigina konservatsiya qilish va ta’mirlash. To‘liq rekonstruksiyadan ko‘ra, mavjud holatni konservatsiyalash afzal ko‘riladi.

3. Ilmiy va raqamli hujjatlashtirish: Ta’mirlash ishlaridan oldin va keyin obyektning 3D raqamli nusxasini (Digital Twin) yaratish. Bu orqali har bir ganch naqshining, koshin fragmentining joylashuvi raqamlashtiriladi va tarixiy haqiqat kelajak avlodlar uchun o‘zgarmas holda muhrlanadi.

4. Muhokama va xulosalar (Discussion & Conclusion)

4.1. Muhokama (Discussion)

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, Qo‘qon shahri tarixiy-me’moriy yodgorliklarini ta’mirlashda autentiklikni saqlash masalasi murakkab va ko‘p qirrali muammodir. Nazariy jihatdan Venesiya xartiyasi va Nara hujjati talablariga rioya qilish zarurligi ta’kidlansada, amaliyotda bir qator ziddiyatlar va metodologik muammolar ko‘zga tashlanadi.

Birinchidan, an’anaviy hunarmandchilik materiallarining yetishmasligi va ularni tayyorlash texnologiyasining qimmatliyiligi sababli, pudrat tashkilotlari ba’zan arzon va tez quriydigan zamonaviy qurilish materiallaridan (sement, alebastr, akril bo‘yoqlar) foydalanishga urinadilar. Bu esa obyektning fizik-kimyoviy muvozanatini buzadi, devorlarda tuz toplanib, koshinlar va ganchlarning ko‘chib tushishiga olib keladi.

Ikkinchidan, "ustoz-shogird" an’anaviy maktabi bilan professional me’mor-restavratorlar va ilmiy xodimlar o‘rtasidagi hamkorlik darajasi yetarli emas. Xalq ustalari boy amaliy tajribaga ega bo‘lsalar-da, har doim ham ilmiy restavratsiya prinsiplarini (masalan, yo‘qotilgan elementlarni o‘zboshimchalik bilan to‘ldirmaslik, tarixiy izni saqlash) chuqur tushunmasliklari mumkin.

Uchinchidan, xalqaro tajriba (masalan, Italiyaning Kolizeyni lazer bilan tozalash amaliyoti, Fransiyada Notr-Dam soborini 3D skanerlash asosida qayta tiklash tajribasi) shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy texnologiyalar autentiklikni buzmaydi, aksincha uni aniqroq saqlashga xizmat qiladi. Qo‘qon yodgorliklarida ham 3D skanerlash va raqamli restavratsiya usullarini keng joriy etish orqali xatoliklarning oldini olish mumkin.

4.2. Xulosalar va tavsiyalar (Conclusion)

Olib borilgan ilmiy tadqiqotlar va tahlillar asosida quyidagi xulosalar shakllantirildi:

1. Qo‘qon shahri me’moriy yodgorliklari (Xudoyorxon saroyi, Jome masjidi, Norbo‘tabiy madrasasi) Farg‘ona vodiysining unikal madaniy merosi bo‘lib, ularni ta’mirlashda tarixiy autentiklikni (asliylikni) saqlab qolish eng ustuvor vazifadir.

2. Yodgorliklarni ta’mirlashda an’anaviy Qo‘qon me’morchilik va naqqoshlik maktabi materiallaridan (kuydirilgan ganch, loy-ohak qorishmasi, pishiq g‘isht, tabiiy bo‘yoqlar) foydalanish obida vaqt chidamliligini va estetik qiymatini ta’minlaydigan bosh omildir.

3. Sement, sintetik lok va alebastr kabi zamonaviy kimyoviy materiallardan asossiz foydalanish obidalarning nafas olishini to‘sib, kapillyar namlik va sho‘rlanishni keltirib chiqaradi, bu esa autentiklikning yo‘qolishiga olib keladi.

4. Restavratsiya jarayoniga minimal aralashuv, reversibilitet (qaytarlik) va 3D raqamli hujjatlashtirish tamoyillarini tatbiq etish orqali yodgorliklarning tarixiy haqiqiyligi ta’minlanadi.

Amaliy tavsiyalar:

• **Ilmiy va amaliy hamkorlikni kuchaytirish:** O‘zbekiston Respublikasi Madaniy meros agentligi, "O‘zshaharsozlikLITI" ilmiy-tadqiqot instituti hamda Qo‘qon an’anaviy xalq ustalari ishtirokida maxsus Mintaqaviy restavratsiya kengashini tashkil etish.

• **Materiallar laboratoriyasini yaratish:** Qo‘qonda an’anaviy qurilish va bezak materiallarini (ganch, koshin siri, pishiq g‘isht) tarixiy retseptsiyalar bo‘yicha tayyorlaydigan maxsus tajriba-laboratoriya sexini yo‘lga qo‘yish.

• **Raqamlashtirish va monitoring:** Qo‘qon shahri tarixiy markazidagi barcha me’moriy yodgorliklarning 3D lazerli skaner nusxalarini yaratish va doimiy raqamli monitoring tizimini joriy etish.

• **Kadrlar tayyorlash:** "Ustoz-shogird" an’anasi asosida yosh ta’mirlovchi-ustalarga ilmiy restavratsiya hamda xalqaro xartiyalar (Venesiya, Nara) talablarini o‘rgatuvchi vaqti-vaqti bilan o‘tkaziladigan malaka oshirish kurslarini tashkil etish.

Foydalanilgan adabiyotlar (References)

1. O‘zbekiston Respublikasining "Madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to‘g‘risida"gi Qonuni. – Toshkent, 2009.
2. Axmedov H. Tarixiy yodgorliklar va ularni restavratsiya qilish asoslari. – Toshkent: Fan va teknologiya, 2021. – 216 b.
3. Lamonasov D. Tarixiy obidalarni restavratsiya qilish usullari: ilmiy yondashuv va amaliy tajriba // Modern Science and Research. – 2023. – Vol. 4, No. 5. – B. 50–68.
4. Narkulov O.O., Mustayev B.B. Me’moriy obidalarni o‘rganish va ta’mirlash tajribalari // Ilmiy anjumanlar to‘plami. – 2023. – B. 195–208.
5. Raxmonov Sh. O‘zbekiston tarixiy obidalari va ularni muhofaza qilish usullari. – Toshkent: O‘zbekiston, 2020. – 184 b.
6. Yo‘ldosheva G.Sh. Tarixiy-me’moriy yodgorliklar va ularni qayta tiklanishi // International Journal of Scientific Researchers. – 2023. – Vol. 11, No. 1. – B. 573–576.
7. UNESCO World Heritage Centre. Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention. – Paris: UNESCO, 2021.
8. ICOMOS. International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (The Venice Charter 1964). – Venice, 1964.
9. ICOMOS. The Nara Document on Authenticity. – Nara, Japan, 1994.
10. Amaliy san'at asarlarini ta'mirlash asoslari: o'quv qo'llanma. – Buxoro: Durdona, 2021. – 176 b.
11. Abdurazzoqov AA, Kambarov MK Afrosiyob devoriy rasmlarini restavratsiya qilish– Toshkent: Fan, 1975.
12. Jabborov I. Ko'hna xarobalar siri. – Toshkent: O‘zbekiston, 1968.
13. Oydinov N. Tasviriy san'at tarixi– Toshkent: Ijod, 2007.